

ПОНЯТТЯ "МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР" У ПРОВІДНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ НАПРЯМАХ

У статті здійснено огляд підходів до трактування поняття "мовленнєвий жанр" у сучасній лінгвістиці. Особливу увагу приділено багатогранності цього феномену та проаналізовано особливості вивчення мовленнєвих жанрів з позицій неориторики, лінгвокультурології, системно-функціональної, комунікативної, когнітивної та прикладної лінгвістики.

Комплексний виклад проблеми дефініювання зазначеного поняття дозволяє розкрити його сутнісні характеристики та представити поняття "мовленнєвий жанр" з огляду на специфіку зазначених лінгвістичних напрямів.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, генологія, генристика, жанрознавство, реєстр.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку лінгвістики все більше зростає інтерес до вивчення феномену "мовленнєвий жанр" (МЖ) з огляду на варіативність / інваріантність його складників.

Перші уявлення і спроби опису жанрів сягають часів Платона і Аристотеля. Лінгвістичного вивчення вони набувають з появою теорії мовленнєвих жанрів, яку запропонував М. М. Бахтін. Його праця "Проблема мовленнєвих жанрів", в якій автор обґрунтовує основні положення теорії жанрів, мала суттєвий вплив на подальше розгортання лінгвістичних досліджень в цьому напрямку.

Жанри розглядаються в напрямі мовознавчої генології. Термін *genology* було запропоновано у 1938 році канадським дослідником П. ван Тігемом, який наголосив на важливості вивчення жанрів та їх провідній ролі у філологічних теоріях й емпіричних дослідженнях [1: 7]. Розвідки у цій галузі спрямовані на окреслення сутнісних характеристик певних жанрів, розробку ефективної процедури їх аналізу та встановлення інваріантних та варіативних ознак конкретного жанру.

Проте наразі спостерігається неусталеність щодо визначення поняття МЖ, що обумовлює **актуальність** розгляду цієї проблеми. Насамперед зазначимо, що в теорії мовленнєвих жанрів виокремлюють дві тенденції: генристика (лінгвістичне вивчення МЖ) і жанрознавство (прагматичне вивчення МЖ). Перший напрям вважається аналогом західної теорії мовленнєвих актів, де в центрі уваги – інтенція мовця [2: 43]. Для другого напрямку характерне визнання рівноцінної важливості факторів адресанта і адресата [2: 55]. Існує ціла низка досліджень, спрямованих на вивчення різноманітних аспектів мовленнєвих жанрів: лінгвістичні аспекти МЖ (Л. В. Балашова (2009), М. Я. Димарський (2009), І. Б. Левонтіна (2009), Б. Ю. Норман (2009)), текстові особливості МЖ (І. М. Борисова (2001), Т. В. Матвєєва (1996), І. Г. Сибірякова (1997)), стилістичні аспекти МЖ (Г. В. Векшин (2009), М. М. Кожина (1999), Н. В. Орлова (1997), В. А. Салимовський (2001)), психолінгвістичні аспекти МЖ (К. Ф. Седов (1999)), культурологічні аспекти МЖ (Л. В. Балашова (2007), О. М. Горбачьова (2006), В. І. Карасик (2002), І. В. Привалова (2007), Н. К. Рябцева (2007)), МЖ і концепти (М. Ф. Алефиренко (2005), В. В. Дементьев, В. В. Феніна (2005), Л. Б. Нікітіна (2005), Г. Г. Слишкін (2005)), мовленнєві жанри і риторичні жанри (О. Б. Сиротініна (1999), Т. В. Анісімова (2000); Г. М. Ярмаркіна (2001)) та ін. Жанр здебільшого постулюється як модель, тип (вид) тексту, сукупність характеристик, які властиві великій кількості текстів певної категорії і водночас визначають зовнішнє оформлення і зміст нових створюваних текстів. Разом з тим, різноманіття і варіативність існуючих жанрів є головною перепоною на шляху до їх "справжнього лінгвістичного вивчення" [2: 77].

Метою статті є систематизація підходів до трактування поняття МЖ. Наше дослідження зосереджене на представленні зазначеного поняття з позицій неориторики, системно-функціональної, комунікативної, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології та прикладної лінгвістики.

Виклад основного матеріалу. З точки зору представників *неориторики* (С. Bazermann (1988), С. Berkenkotter (1995), R. M. Coe (1994), G. Kamberelis (1995), С. R. Miller (1984), V. Ramanathan (2000)), жанри являють собою соціальні дії, які невід'ємні від ситуативних контекстів і спонукальних мотивів; розглядаються як єдності формальних структур та суспільних процесів з відповідністю до певних соціальних ситуацій; як динамічні риторичні реакції на повторювані соціальні ситуації; як складні конфігурації формальних ознак, тематичного змісту та суспільно затверджених шляхів їх продукування, розповсюдження і сприйняття.

З позицій системно-функціональної лінгвістики (Halliday (1978), Hasan (1989), Martin (1998), Martin et al. (1987), Ventola (1988)), жанр досліджується в системі нововведеного в цьому напрямі поняття "реєстр" для дослідження взаємодії тексту і ситуативного контексту його функціонування з виділення

трьох важливих параметрів: 1) field (галузь, сфера), 2) tenor (якість, характер), 3) mode (спосіб, метод). При цьому жанри вивчаються у структурі реєстрів як способи і методи, а не як окремі явища, а іноді спостерігається ототожнення цих феноменів. У жанрах виділяють облігаторні й факультативні структурні елементи, які визначають жанровий структурний потенціал (GSP), а також відбувається переосмислення сутності жанрів як окремих конструктів, що виконують соціальну функцію. Вони постають як соціально і контекстуально зумовлені феномени, які мають характерну для кожного з них формальну текстову структуру, що вимагає ретельного лінгвістичного аналізу їхніх текстових рис [3: 62]. Їх функціонування відбувається в площині організованих у класи соціальних дій, що дає змогу передбачати розгортання певного акту взаємодії завдяки сприйманню його у сукупності з подібними типами комунікації (семінари, листи, церковні служби та ін.) [4: 51].

Серед багатьох завдань комунікативної лінгвістики [див. огляд 5] важливе місце посідає проблема обґрунтування зразків мовленнєвого спілкування: мовленнєвих жанрів або жанрів дискурсу, яка все ще залишається відкритою. Лінгвісти цього напрямку прагнуть упорядкувати різноманітні дискурсивні практики, ситуації спілкування, створити більш-менш струнку систему інваріантів, канонам яких підпорядковувалося б усе розмаїття й безмежність ситуацій інформаційного обміну та комунікативного впливу [5: 75]. **Жанрознавча концепція у комунікативній лінгвістиці** починає формуватися з розуміння жанрів як відносно стійких типів висловлювання. Таке бачення було вперше представлено у праці М. М. Бахтіна, про яку зазначалося вище. У ній дослідником була здійснена спроба класифікації мовленнєвих жанрів. Він виділяє первинні (прості) жанри і вторинні (складні) жанри. Перші – продукт безпосереднього мовленнєвого спілкування, в той час як другі – формуються в результаті високорозвиненої й організованої культурної комунікації, а також містять в собі і модифікують прості жанри. Згодом ідеї вченого підтримувалися і розроблялися в рамках семантичної теорії елементарних смислових одиниць (А. Вежбицька (1997)).

Проте зазначена класифікація виявляється нечіткою, адже первинні жанри являють собою по суті мовленнєві акти, що перешкоджає розмежуванню зазначених понять. У такому випадку мовленнєві жанри ніби "втиснуті" між такими феноменами, як мовленнєвий акт, тип тексту та ін. [6: 5], в той час як вони є складнішими за будовою, ніж мовленнєві акти і мають особливу композиційно-тематичну будову [7: 42], але наразі функціонують здебільшого в різних течіях комунікативно орієнтованих мовознавчих досліджень [1: 113].

Комунікативна спрямованість жанрознавчих досліджень також простежується у вітчизняних лінгвістичних студіях. Варто відзначити, що розробка жанрознавчої проблематики на теренах України розпочалася з праці Ф. Бацевича "Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи". Автор трактує сутність і природу мовленнєвих жанрів з п'яти позицій: 1) як стилістичне явище; 2) як тип висловлювання; 3) як текстове явище; 4) як комунікативне явище; 5) як когнітивне явище (за концепцією А. Вежбицької) [8: 49–52]. У роботі Т. В. Яхонтової "Лінгвістична генологія наукової комунікації" жанри розглядаються у 3 вимірах: 1) соціокомунікативний (як типізовані форми соціальних актів); 2) соціокогнітивний (як фрейми мовносоціальної поведінки і спілкування); 3) мовний (в рамках дихотомії "зміст-форма") [1: 73, 82, 83, 90].

Зазначимо, що більшість жанрових типологій базуються на критеріях комунікативної цілі, ступеня "жорсткості", обсягу та ін. У цьому випадку жанри класифікують як:

- імперативні, інформативні, етикетні, оціночні (Т. В. Шмельова);
- риторичні та нериторичні, конвенціональні та неконвенціональні (О. Б. Сиротініна);
- гіпержанр, субжанр, жанроїд (К. Ф. Сєдов).

У когнітивній лінгвістиці дослідження жанрів не посідає центрального місця, але певні когнітивні підходи в їх синтезі з загальною комунікативною спрямованістю широко застосовуються під час розгляду жанрів [1: 58].

Характерним для когнітивної лінгвістики є трактування жанрів як типів тексту. В цьому аспекті для розгляду когнітивних особливостей жанрів релевантними стали дослідження видів текстових структур і текстової зв'язності на різних рівнях, що розвинулись на основі текстолінгвістики [1: 59]. Варто відзначити аналіз таких структур проведений Т. ван Дейком. Існування у певній культурі конвенційних моделей (схем дискурсивної семантики) сприяє функціональній організації різних типів дискурсу. Так звані "суперструктури" організують зміст тексту, надають йому певну глобальну "форму" і мають конвенційний характер [9: 2], але притаманні не всім видам дискурсу. Вони оформлюють ті з них, що трапляються регулярно і вимагають чіткої схематичної організації для успішного сприйняття і відтворення [9: 109]. В цьому випадку мова йде про жанри, в якості показників яких виступають відповідні суперструктури. Прикладами таких текстів є газетні замітки, оповідання, певні типи наукових статей, тощо.

Когнітивне вивчення жанрів зумовлює той факт, що використання лише формальних моделей (зокрема, монологічно-логіко-граматичної методології мовленнєвих актів) під час жанрового аналізу виявляється недостатнім для пояснення природного мовлення, адже жанри складають важливу частину

смислів, які містяться у концепті [3: 250]. Відтак, мовленнєвий жанр виступає полем реалізації певного спектру соціальних цінностей і лінгвокультурних концептів, що базуються на них [10: 178]. Когнітивно-конструктивна роль мовленнєвих жанрів забезпечується їх здатністю функціонувати в якості зразків побудови мовлення та засобів прогнозування подальшого розгортання дискурсу. Важливим також виявляється соціально-психологічний жанровий аспект, який реалізується шляхом усвідомлення адресантом специфіки певної комунікативної ситуації через дотримання конвенцій жанру. З цієї позиції жанри постулюються як стереотипи мовленнєвої поведінки у типових для певного соціуму комунікативних ситуаціях, і являють собою особливі види сценаріїв, фреймів, схем або моделей [11: 25].

Аналіз жанрів у когнітивному напрямку також відбувається із залученням граматики конструкцій (Construction Grammar). Зокрема, було введено поняття дискурсивної конструкції / моделі (Discourse Construction / Pattern), в якому поєднано формальні, семантичні та функціональні особливості тексту. У подальшому такі конструкції починають трактуватися як "фрейми соціальної діяльності" [12: 235].

Таким чином, як певні стереотипи жанри розглядаються з лінгвокогнітивної перспективи у вигляді схем (Barlett (1932)), сценаріїв (Abelson (1981)), фреймів (Fillmore (1976); Ostman (1999), (2000)), суперструктур (Dijk (1980)), що забезпечують ідентифікацію жанру, активізацію відповідних попередніх знань та формування перцептивної та діяльнісної орієнтації реципієнтів, яка дає їм змогу прогнозувати подальше розгортання дискурсу й адекватно на нього реагувати [11: 25]. Без сумніву, когнітивні чинники жанротворення перебувають у складній взаємодії з соціокомунікативними, що дозволяє характеризувати жанри як комунікативно-когнітивні утворення [1: 12].

З лінгвокультурних позицій жанр постулюється як артефакт культурного контексту, спосіб існування соціумів, здатних до самоідентифікації у певному просторі й часі [13]. Набір мовленнєвих жанрів, притаманний мовній свідомості носіїв однієї мови, може не співпадати з набором мовленнєвих жанрів іншої, адже жанри відображають суспільно-культурний світ і закодовані в лексичних одиницях певної мови [14: 17]. У свою чергу, жанрова своєрідність кожної культури визначається, по-перше, набором жанрів і змістовними характеристиками, якими наділений кожний жанр в тій чи іншій культурі, по-друге, їх співвідношенням, по-третє, оціночним ставленням до них (підтриманням або невідтриманням), яке обумовлене загальною ціннісною картиною світу [2: 259].

Беззаперечним є факт існування жанрів, специфічних лише для певних культур, а співвідносні жанри можуть характеризуватися істотними розбіжностями в формально-композиційних, смілових (тематичних) і / або комунікативно-прагматичних аспектах своєї реалізації. Відтак, доцільним видається розгляд питання про те, яким чином стереотипи і приховані установки національної картини світу взаємодіють з жанровими моделями, що в перспективі дозволить зробити висновки про механізми формування та функціонування жанрових моделей.

Дослідження жанрів у **прикладній лінгвістиці** (V. K. Bhatia (1993), T. Dumbley-Evans (1997), Nwogu (1997), J. Swales (1990), S. Thomson (1994)) базуються на теорії М. М. Бахтіна і північноамериканській неориторії. Ці розвідки спрямовані на вирішення широкого кола питань, що пояснюється інтердисциплінарністю прикладної лінгвістики, яка спирається на соціологію, культурологію, педагогіку та психологію. Концепція жанру розробляється у зв'язку з поняттям "дискурсивна спільнота", введеним Дж. Свейлзом. Під дискурсивною спільнотою розуміється група людей зі спільними загально визначеними цілями, механізмами комунікації задля інформаційного обміну і зворотного зв'язку, з притаманним їй набором жанрів для досягнення комунікативних цілей, володінням специфічною лексикою і граничним рівнем кількості членів спільноти [15: 24–27]. Звідси витікає розуміння жанру як класу комунікативних подій, об'єднаних спільним набором комунікативних цілей, з варіативністю / відхиленнями від прототипових зразків певних жанрів, залежністю змісту і форми текстової реалізації від жанрової мети та визнанням провідної ролі членів дискурсивних спільнот у створенні жанрових найменувань [15: 45–58].

Висновки. Отже, жанр є багатоаспектним феноменом, який вивчається в рамках багатьох провідних лінгвістичних тенденцій, зокрема, в теорії комунікації, в когнітивному світі, з огляду на лінгвокультурні особливості, тощо. Враховуючи вищезазначене, ми можемо стверджувати, що в понятті жанру тісно переплітається і взаємодія ціла низка компонентів, які обумовлюються ситуацією мовлення, комунікативною метою та культурними особливостями користувачів певних жанрів. Ці фактори також мають безпосередній вплив на формування і зміни в жанрах і жанрових системах. Повністю виправданим нам видається трактування жанру як моделі / зразку / патерну мовлення, характерною рисою якого є динамізм, що, в свою чергу, ставить вивчення ознак інваріантності і варіативності в центр уваги жанрознавчого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Яхонтова Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації / Т. В. Яхонтова. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 420 с.
2. Дементьев В. В. Теория речевых жанров / В. В. Дементьев. – М. : Знак, 2010. – 600 с.
3. Martin J. R. Social processes in education : A reply to Sawyer and Watson (and others) / J. R. Martin, F. Christie, J. Rothery // The Place of Genre in Learning : Current Debates. – Geelong : Deakin Univ. Press, 1987. – P. 58–82.

4. Ventola E. The logical relations in exchanges // Systematic Functional Approaches to Discourse / E. Ventola. – Norwood, NJ : Ablex, 1988. – Vol. XXVI. – P. 51–72.
5. Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації : [підручник] / О. О. Селіванова. – Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. – 350 с.
6. Гольдин В. Е. Проблемы жанроведения / В. Е. Гольдин // Жанры речи. – Вып.2. – Саратов, 1999. – С. 4–7.
7. Земская Е. А. Городская устная речь и задачи ее изучения //Разновидности городской устной речи : [сб. науч. тр.] / Е. А. Земская; отв. ред. Д. Н. Шмелев, Е. А. Земская. – М., 1988. – С. 5–44.
8. Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія : проблеми і перспективи / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2005. – 264 с.
9. Dijk T. A. van. Macrostructures : An interdisciplinary study of global structures in discourse, interaction and cognition / T. A. van Dijk. – Hillsdale, NJ : Lawrence Elbaum, 1980. – 317 p.
10. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / Слышкин Геннадий Геннадьевич. – Волгоград, 2004. – 323 с.
11. Долинин К. А. О функциях речевых жанров / Долинин К. А. / Ред. В. Б. Касевич : Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1998. – С. 24–27.
12. Östman J. O. Construction grammar meets the postcard frame // Abstracts of the 7th International Pragmatics Conference, 9–14 July 2000, Budapest / J. O. Östman. – Budapest : IprA, 2000. – P. 235–237.
13. Miller C. R. Rhetorical community : The cultural basis of genre // Genre and the New Rhetoric / Ed. By A. Freedman, P. Medway / Miller C. R. – London : Taylor and Francis, 1994. – P. 67–78.
14. Шмелева Б. Я. Русский анекдот : Текст и речевой жанр / Б. Я. Шмелева, А. Д. Шмелев. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 144 с.
15. Swales J. Genre analysis : English in academic and research settings / J. Swales. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 260 p.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Iakhontova T. V. Lihvistychna henolohiia naukovoï komunikatsii [Linguistic Genology of Scientific Communication] / T. V. Yakhontova. – Lviv : LNU im. I. Franka, 2009. – 420 s.
2. Dementev V. V. Teoriya rechevyih zhanrov [Speech Genre Theory] / V. V. Dementev. – M. : Znack, 2010. – 600 s.
3. Martin J. R. Social processes in education : A reply to Sawyer and Watson (and others) // The Place of Genre in Learning : Current Debates / Ed. by I. Reid / J. R. Martin, F. Christie, J. Rothery. – Geelong : Deakin Univ. Press, 1987. – P. 58–82.
4. Ventola E. The logical relations in exchanges // Systematic Functional Approaches to Discourse / E. Ventola. – Norwood, NJ : Ablex, 1988. – Vol. XXVI. – P. 51–72.
5. Selivanova O. O. Osnovy teorii movnoi komunikatsii : [pidruchnyk] [Basic Theory of Verbal Communication] / O. O. Selivanova. – Cherkasy : Vydavnytstvo Chabanenko Iu. A., 2011. – 350 s.
6. Goldin V. E. Problemy zhanrovedeniya [Problems of Genre Studies] / V. E. Goldin // Zhanryi rechi. – Vyp. 2. – Saratov, 1999. – S. 4–7.
7. Zemskaya E. A. Horodskaya ustnaya rech y zadachy ee yzucheniya [Public Speaking and Objectives of its Study] // Raznovydnyosti horodskoi ustnoi rechy : sb. nauch. tr. [Types of Urban Speech] / E. A. Zemskaya ; отв. ред. Д. Н. Шмелев, Е. А. Земская. – М., 1988. – С. 5–44.
8. Batsevych F. S. Lihvistychna henolohiia : problemy i perspektyvy [Linguistic genology : Problems and Perspectives] / F. S. Batsevych. – Lviv : PAIS, 2005. – 264 s.
9. Dijk T. A. van. Macrostructures : An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction and Cognition / T. A. van Dijk. – Hillsdale, NJ : Lawrence Elbaum, 1980. – 317 p.
10. Slyshkin G. G. Lingvokulturnye kontsepty i metakontsepty : Dis. ... d-ra filol. nauk : 10.02.19 [Lingvo-Cultural Concepts and Meta-Concepts] / Slyshkin Gennadiy Gennadevych. – Volgograd, 2004. – 323 s.
11. Dolinin K. A. O funktsiyah rechevyih zhanrov [Functions of Speech Genres] / Dolinin K. A. / Red. V. B. Kasevich : Materialy XXVII mezhvuzovskoy nauchno-metodicheskoy konferentsii prepodavateley i aspirantov. – SPb. : Izd-vo SPb. un-ta, 1998. – S. 24–27.
12. Östman J. O. Construction grammar meets the postcard frame // Abstracts of the 7th International Pragmatics Conference, 9–14 July 2000, Budapest / J. O. Östman. – Budapest : IprA, 2000. – P. 235–237.
13. Miller C. R. Rhetorical community : The cultural basis of genre // Genre and the New Rhetoric / Ed. By A. Freedman, P. Medway / Miller C. R. – London : Taylor and Francis, 1994. – P. 67–78.
14. Shmeleva B. Ya. Russkiy anekdot : Tekst i rechevoy zhanr [Russian Anecdote : Text and Speech Genre] / B. Ya. Shmeleva, A. D. Shmelev. – M. : Yazyki slavyanskoy kulturyi, 2002. – 144 s.
15. Swales J. Genre analysis : English in academic and research settings / J. Swales. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 260 p.

Давыдович С. С. Понятие "речевой жанр" в ведущих лингвистических направлениях.

В статье осуществлен обзор подходов к трактовке понятия "речевой жанр" в современной лингвистике. Особое внимание уделено многоаспектности этого феномена и проанализированы особенности изучения речевых жанров с позиций неориторики, лингвокультурологии, системно-функциональной, коммуникативной, когнитивной и прикладной лингвистики.

Комплексное изложение проблемы дефинирования указанного понятия позволяет раскрыть его сущностные характеристики и представить понятие "речевое жанр" с учетом специфики указанных лингвистических направлений.

Ключевые слова: *генология, генристика, жанроведение, регистр.*

Davydovych S. S. The Concept of "Speech Genre" in Major Linguistic Areas.

Genre as a linguistic phenomenon has been extensively studied by various linguistic schools, where it is defined reflecting the specificity of the field. The research focuses on the analysis of various approaches to the understanding of the notion "speech genre" in New Rhetorics, Systemic Functional Linguistics, Communicative Linguistics, Cognitive Linguistics, Lingvo-Cultural Studies and Applied Linguistics.

There are two main trends in the Theory of Speech Genres: genology (purely linguistic approach) and genre studies (pragmatic approach). Genre is studied in accordance with three main dimensions: socio-communicative (as typical forms of social acts), socio-cognitive (as frames of language and social behavior and communication) and lingual (in the meaning of the opposition 'content/form'). The concept of genre is revealed within the framework of the approaches mentioned above.

Thus, genre is a multifaceted phenomenon characterized by deep interaction and interconnection of a number of components. These components are conditioned by the situation of communication, communicative purpose and cultural peculiarities of specific genre users. These factors also influence formation and changes in genre systems. Therefore, genre manifests itself as a model / pattern of speech and is characterized by dynamic nature, which, in its turn, brings the study of invariant and variant features into the focus of genre-based research.

Key words: *genology, genre studies, register.*